

Agnieszka Gryglewska

Architektura wież wodnych województwa katowickiego

Ochrona Zabytków 45/1-2 (176-177), 48-58

1992

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

through capillaries. The presence of this particular factor would explain the poor protection of the walls' uppermost part as compared to the face. The former is most exposed to the sun rays and it is here, presumably, that the water evaporates.

The intention of the investigation was to determine the probable range of the dampness of the wall of Templo Escalonado and its direction with the aid of a new method – a computer analysis of VHS signals. A high quality VHS Panasonic camera was used to obtain vision images, which were taped on a Maxell HGH cassette. The vision signal was introduced into the computer's memory with a joystick of the image processor equipped with an IBM interface. The latter and the joystick make it possible to either transfer the vision image, sized 200 x 320 points from the camera into the computer memory, or directly from a video.

The researchers employed a PC 3236 computer with a 16 kHz clock, and a super-VGA card and monitor, a 40 Mb hard disc and a Star Lc-10C printer. The interpretation of the vision images involved the use of a programme received from the producer of the joystick (IBM). This programme was adapted to an analysis of images for diagnostic purposes and to the configuration of computer equipment. The programme is now known as VIDEO v. 300. It can cooperate with a programme for the creation of stratigraphic documentation for mobile monuments (Ds-DOK c.200). In order to compare the picture on the monitor and the material produced by the printer, colour photographs of the pictures seen on the monitor were made. A standard Painbruch programme, in the 3.0 version (1985), prepared by SZOF, was employed for the purposes of the printer. A „Rzutnik” programme was proposed for receiving the obtained pictures in RGB, PCX and DAT sizes, which makes it possible to estimate the percentage of the contents of basic spectrum colours and the intensity of the produced computer pictures. Furthermore, it enables to calculate the percentage contents of sixteen hues of basic spectrum colours.

Pictures of the object under examination were obtained by filming the surface of the wall vertically to the axis of the camera. This surface was also illuminated by sunlight and heated to a temperature of around 30–40°C. The filming was

done in August 1987 at about 2 p.m. i.e. during the time when the wall reached its highest temperature. It was assumed that in damp parts the absorption of the rays will differ from the dry parts of the wall. Owing to the large impact of sunlight those parts which were slightly damp (for example, due to the condensation of the steam) were dried off prior to the examination. Therefore, the intensity of the red colour of the wall depended on water absorbed from the soil by means of capillaries. The great differentiation of the temperatures of the surfaces of the wall makes it feasible to propose interpretations despite the small precision of the VHS camera.

The multi-spectral analysis was conducted with the help of the VIDEO programme, using pictures transferred with AKAI equipment.

These pictures were subsequently observed on a colour computer monitor steered by a super-VEGA card. After the selection of a suitable picture, observation were carried out of a full VIS spectrum (see diagram 4) and then successively only of the range of the range of the red (see diagram 5) and blue colour (see diagram 6).

Undoubtedly, the interpretation of pictures obtained thanks to the multi-spectral analysis of VHS images remains extremely difficult at the present-day level of research. The pictures produced by this technique contain numerous information about the examined object. The ensuing task is to eliminate those which are inessential for the posed question and emphasize those which will facilitate the solution.

The study in question presents first attempts at applying the computer analysis for data obtained with a standard VHS camera. This method made it possible to ascertain a possible presence of water circulating from the soil by means of capillaries in buildings belonging to the ceremonial centre of the Nasca culture in Cahuachi. This destructive factor was not taken into account earlier if only because the expanding loamy material made the walls watertight. Earlier research, however, proved the possibility of water being absorbed by the building material used in the objects of the centre. The above outlined investigations should be certainly continued and confirmed in other ways.

AGNIESZKA GRYGLEWSKA

ARCHITEKTURA WIEŻ WODNYCH WOJEWÓDZTWA KATOWICKIEGO

„Wieża zajmuje ważne miejsce w historii budownictwa. Wydaje się, że wznoszenie wież było jedną z najstarszych namiętności człowieka. Uchodzi ona także za symbol ustawicznego dążenia ludzkości do wyższego celu”¹.

Oddziaływanie jej formy w przestrzeni dzięki wertykalności i wysokości było zawsze znaczące, a jej urok wpływał na ludzkie emocje. Przypisywano jej, głównie w średniowieczu, szczególne, symboliczne treści i chociaż wieże

spełniały ważne funkcje, wiele z nich wzniesiono z powodów poza praktycznych².

W drugiej połowie XIX w., na równinnych terenach północnej Europy pojawiają się wieże wodne – jako centralny obiekt każdej sieci wodociągowej. Zadaniem ich jest stworzenie stałego i odpowiednio wysokiego ciśnienia w sieci miejskiej, wyrównanie dostaw i gromadzenie zapasu wody. Wznoszone są zazwyczaj na najwyższym dostępnym miejscu obszaru zasilania, a woda

¹ M. Revesz - Alexander, *Der Turm als Symbol und Erlebnis, Haag*. „Ochrona Zabytków”, 1990, nr 1, s. 3.

² E. Gąsiorowski, op. cit., s. 3.

jest doprowadzana za pomocą pomp. Wieże wodne województwa katowickiego stanowią różnorodny i bogaty zespół zabytków techniki. Pochodzą one z lat 1894—1935³.

Ta pozornie szablonowa architektura przemysłowa stanowi przegląd ówczesnie panujących kierunków w sztuce. Dominują tu formy historyzujące, a obok nich pojawiają się piękne przykłady secesji i modernizmu o cechach tradycyjnego budownictwa śląskiego. Na uwagę zasługuje nowatorstwo konstrukcji zbiorników i budynków, staranne potraktowanie detalu architektonicznego, oraz doskonała jakość rzemiosła budowlanego.

Wystrój architektoniczny był dla projektanta wież ciśnieniowych niezwykle ważnym zagadnieniem. Na terenie Niemiec formę niektórych dzieł, zwłaszcza tych, które wznoszono w obrębie miast, częściowo regulowały przepisy. Już w latach pięćdziesiątych XIX w. zalecały one nadawanie budowlom publicznym, do których należały również wieże ciśnieniowe, „monumentalnego charakteru”⁴.

Wieże z powodu swych wymiarów stanowiły istotny akcent miejskiego krajobrazu, były znakiem swojego

właściciela w sylwecie miasta. Dokumentowały prócz gustów swoich twórców – dumę mieszczan, były wyrazem dobrobytu. Wznoszono je pieczołowicie w stylu swojej epoki. Do końca XIX w. wieże przybierały historyzujące formy, aby nie uchodzić za obce w historycznym krajobrazie miasta, by nie stanowić dysonansu w jego panoramie.

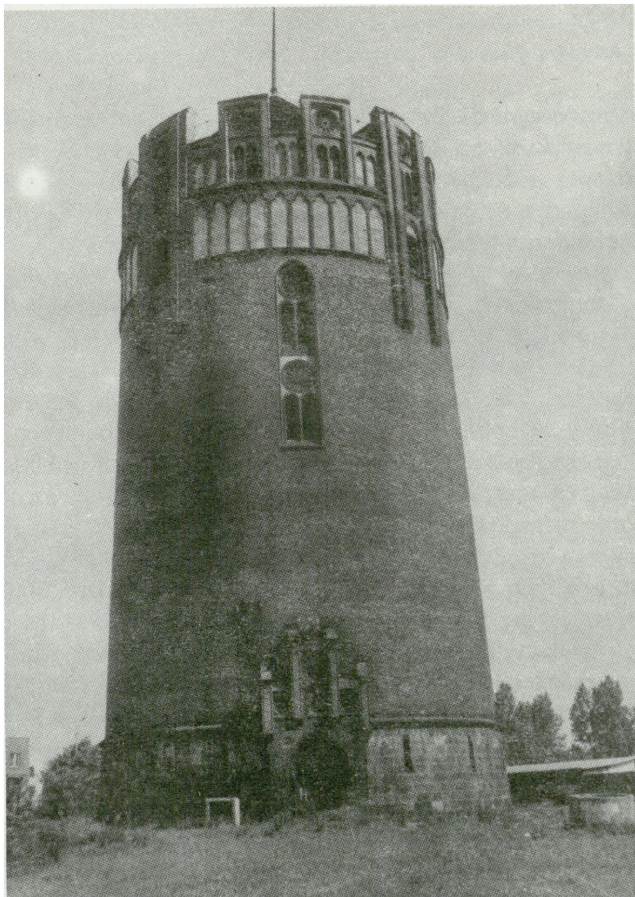
Wieże gliwickie nasuwają swym kształtem wspomnienie pięćsetletniej historii miasta. Zbudowano je w stylu gotyku ceglanego (*Backsteingotik*), niezwykle popularnym w śląskim i niemieckim monumentalnym budownictwie drugiej połowy XIX w. Wieża przy ulicy Poniatowskiego w Gliwicach, wzniesiona w 1894 r. w formie ceglanego walca o średnicy 17,54 m i wysokości 26 m, jest oparta na kamiennym cokole i zwieńczona niezwykle ozdobnym dwukondygnacyjnym gzymsem arkadowym z blankami i rozetami (il. 1). Konstrukcję nośną dla stalowego zbiornika z wypukłym dnem, stanowią wewnętrzne, dwukondygnacyjne przypory spięte łękami w kształcie łuków odcinkowych. Ta najstarsza istniejąca wieża wodna na Górnym Śląsku, stanowi wraz ze zbiornikiem o podobnym neogotyckim detalu, unikalny zespół obiektów związanych z wodociągami komunalnymi. Realizacje o podobnych cechach stylowych istnieją na terenie Niemiec w: Lüneburgu z 1906 r., w Lubece z 1890 r.⁵

Gliwicką wieżę przy ul. Sobieskiego 2 ukończono w 1918 r. Ten ceglany obiekt o formach neogotyckich

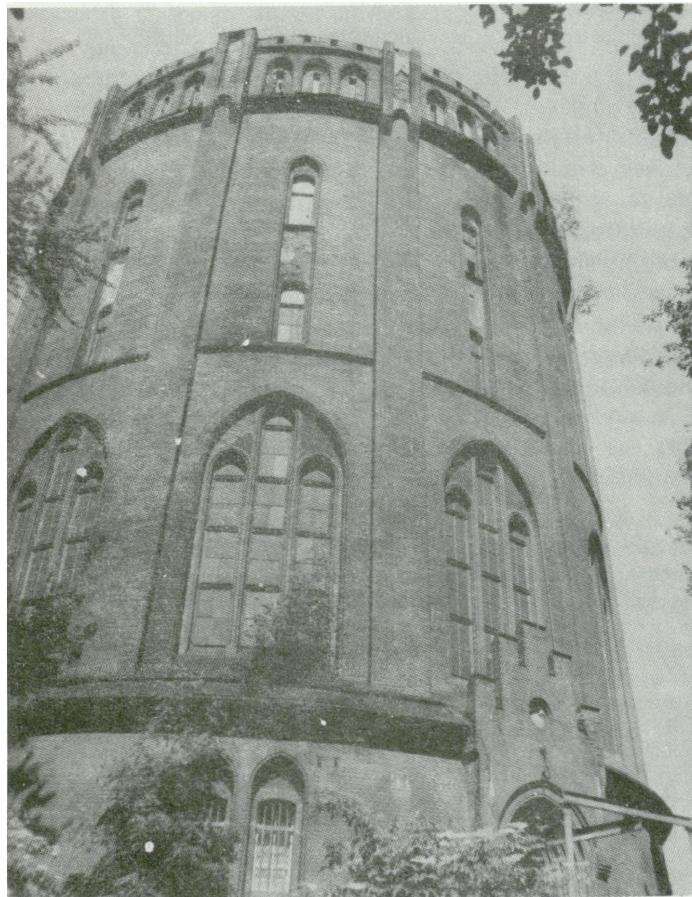
³ Opracowanie dotyczy wież wodnych zbudowanych do 1935 r., na terenie miast zachodniej i środkowej części Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego, podlegających Zakładom Produkcji Wody w: Katowicach, Bytomiu, Chorzowie, Gliwicach, Rudzie Śląskiej, Szopienicach, Świętochłowicach, Zabrze.

⁴ Buresch, *Die öffentliche Wasch- und Badeanstalt in Hamburg*, w: *Zeitschrift des Architekten und Ingenieure Vereins zu Hannover*, 1858, za: J. Dobesz, *Obiekty techniki wodociągowej (woj. wrocławskie)*, Wrocław 1982, raport IHASiT Politechniki Wrocławskiej.

⁵ G. Merkl, A. Baur, B. Gockel, W. Mevius, *Historische Wassertürme*. München, Wien 1985, s. 192, 240.

1. Gliwice, ul. Poniatowskiego. Wodociągowa wieża ciśnieniowa z 1894 r.
1. Gliwice, Poniatowski Street. Water tower from 1894

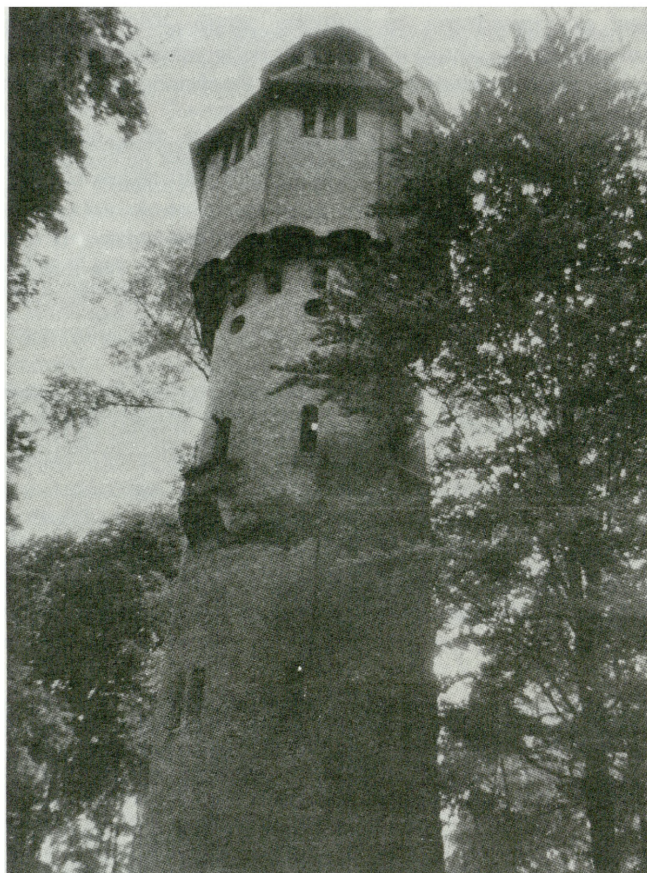

2. Gliwice, ul. Sobieskiego 2. Wieża wodna z 1918 r.
2. Gliwice, 2 Sobieski Street. Water tower from 1918

(il. 2) zaskakuje wielkością i unikatową konstrukcją (wysokość 49,7 m, średnica 26,2 m). Stosując zbiornik typu „Intze”, ze względów estetycznych, aby uniknąć „kielichowatego” kształtu wieży, obudowano konstrukcję nośną budynku – zewnętrzną, zdobioną ścianą kurtynową⁶. Uzyskano w sposób niezamierzony piękne wnętrze centralne, dwunawowe z obejściem na wysokości I kondygnacji. Przy jednoczesnym zastosowaniu zbiornika „Intze”, jest to rozwiązanie w którym dominuje forma nad funkcją, nieekonomiczne i należy do rzadkości, chociaż liczne są dziewiętnastowieczne przykłady ukrywania funkcji wieży wodnej, która przybierała formę np. wieży obronnej, kościelnej, meczetu. Podobną „podwójną” konstrukcję posiada wieża w Wiedniu-Favoriten, zbudowana w 1899 r.⁷

Wieże gliwickie swym kształtem i krenelazem naśladują średniowieczne wieże obronne. Zbliżenie formy wież wodnych do tradycyjnej architektury wież obronnych i kościelnych, miało być przejawem dobrobytu. „Forma wież obronnych uważana była za symbol bezpieczeństwa ludzkiego życia, a zaopatrzenie w wodę dawało poczucie pewności ludzkiej egzystencji”⁸.

Serię wież o detalu zapożyczonym ze średniowiecznych fortyfikacji zaprojektowali Georg i Emil Zillman z Berlina-Charlottenburga dla koncernu „Georg von Gisches Erben”. Pierwsza z nich powstała w latach 1907–1910⁹. Wzniesiono ją w projektowanym również przez Zillmanów osiedlu Giszowiec, w pobliżu „domów amerykańskich” (ul. Górniczego Stanu). Woda pobierana z wodociągu, gromadzona w zbiorniku, rozprowadzana była do hydrantów rozmieszczonych na terenie osiedla¹⁰. Obiekt o wysokości 33,5 m, z surowej cegły, składa się ze smukłego trzonu na rzucie koła i oktogonalnego tamburu wychodzącego poza jego obwód, wspartego na konsolach naśladujących machiukę (il. 3). Forma, jak i romański detal: kamienne konsole, niewielkie balkony oparte na krokostynach, obramowanie portalu, nawiązują bezpośrednio do tradycji średniowiecznych obiektów obronnych. Murowana konstrukcja tamburu jest wzmocniona stalowym szkieletem. Każdy żelbetowy strop opiera się na jednym podciągu. Wewnątrz wieży znajduje się stalowy, nitowany zbiornik typu „Barkhausen”¹¹ o pojemności 152 m³. Obiekt jest przykryty ośmiopółowym,

3. Katowice-Giszowiec, ul. Górniczego Stanu. Osiedlowa wieża wodna z 1909 r.

3. Katowice-Giszowiec, Górniczy Stan Street. Water tower from 1909

namiotowym dachem z trapezowym szczytem wieńczącym wykusz na osi wejścia. Na szczycie dachu, nad tarasem widokowym wznosi się latarnia. Wieża stanowi dominantę osiedla, będąc zarazem obiektem o podobnych cechach architektury.

Przemysłowe wieże wodne w Borkach (ul. Korczaka) i Szopienicach (I Kompleks Huty Metali Nieżelaznych „Szopienice”), zbudowane w latach 1912–1913 wraz z prywatnym wodociągiem zasilanym z rzeki Brynicy, zaprojektowali E. i G. Zillmann we współpracy z firmą z Halle „Knoch u. Kallmeyer – Architekten u. Ingenieure”. Wieża w Borkach (il. 4) stanowiła część zespołu obiektów wodociągowych, do którego należały również rozebrane na początku lat siedemdziesiątych XX w.: budynek pompowni, studnie i zbiorniki osadowe. Wykonano ją na rzucie koła o średnicy 14 m u podstawy i wysokości 65,4 m, jest więc najwyższą wieżą wodną w województwie katowickim. Stanowi wyraźną dominantę wysokościową, zaznaczoną w panoramie Katowic, a także charakterystyczny element ze względu na piękną, smukłą formę. Wieża w Szopienicach (il. 5) jest elementem zespołu budynków przemysłowych I Kompleksu Huty Metali Nieżelaznych „Szopienice” tego samego autorstwa. Ma wewnętrzną średnicę trzonu 8,9 m, a wysokość 35 m. Pierwotnie pełniła rolę zbiornika wody przemysłowej i służyła celom przeciwpożarowym.

Konstrukcja obu wież jest bardzo podobna – żelbetowa, monolityczna. Ich forma naśladuje budowlę ceglana (np.

⁶ Zbiornik inżyniera Otto Intze zastosowano po raz pierwszy w wieży w Remscheid-Hasten w 1883 r. Został on uformowany z dwóch elementów — ściętego stożka skierowanego w dół i wycinka kuli o strzałce skierowanej w górę. Kształt ten był najbardziej racjonalny z punktu widzenia statyki, determinując też formę wież ciśnieniowych — formę „kielicha”, uważaną często za nieestetyczną. Z surową krytyką „wież kielichowych” wystąpił prof. Otto Stiel w 1912 r. (*Wassertürme, gestern und heute*, w: „Architektonische Rundschau”, 1912, nr 28, ss. 33-34), zalecając jednocześnie prowadzenie muru wieży o podobnej średnicy od fundamentu do zwieńczenia, co pozwoli na uzyskanie efektu monumentalizmu.

⁷ G. Merkl, A. Baur, op. cit. s. 208.

⁸ S. Karner, P.J. Wichniarz, Berliner Wassertürme, Berlin 1987, s. 18.

⁹ Oryginalny projekt wieży znajduje się w archiwum Kopalni Węgla Kamiennego „Wieczorek” w Nikiszowcu.

¹⁰ K. Seidl, *Das Arbeiterwohnungswesen in der Oberschlesischen Montanindustrie*, Kattowitz 1913.

¹¹ Zbiornik typu „Barkhausen” o kształcie półkuli, został opatentowany przez A. Klönne w 1898 r., zastosowany po raz pierwszy w 1899 r., w kopalni „Minister Stein”, G. Merkl, op. cit. s. 100.

4. Katowice-Borki, ul. Korczaka. Przemysłowa wieża wodna z 1912 r. – dziś odlewnia śrutu

4. Katowice-Borki, Korczaka Street. Industrial water tower from 1912 – today : foundry

5. Katowice-Szopienice, I Kompleks Huty Metali Nieżelaznych „Szopienice”. Przemysłowa wieża wodna z 1913 r.

5. Katowice-Szopienice, I Non-Ferrous Metal Foundry Complex, industrial water tower from 1913

wieżę w Giszowcu). Osiem potężnych filarów, ściany zewnętrzne i stropy budynku wsparte na siatce czterech belek, wykonano z betonu zbrojonego. Komunikację wewnętrzną budynków zapewniają stalowe schody kręcone. Również nie istniejące zbiorniki typu „Barkhausen” o pojemności 800 i 400 m³ były stalowe. Elewację pokrywała przecierka z zaprawy, aby ukryć ślady drewnianych szalunków. Obie wieże należą do najstarszych, istniejących wież o konstrukcji żelbetowej na Śląsku. Ich kształt i detal także jest podobny. Oparte na szerokim cokole z węższym trzonem na rzucie ośmioboku, i wysuniętym przed jego lico tamburem wspartym na krokoszytach (Szopienice) lub wykuszach w formie machikuł (Borki), są zwieńczone ośmiopółowym łamanym dachem kopulastym (Borki), bądź namiotowym (Szopienice). Elementem wspólnym jest także balkon oparty na konsolach, umieszczony na trzonie wieży, na osi wejścia. Detal zastosowany w obu wieżach – wysokie, dekoracyjne w formie łamane dachy, bogate wykusze i balkony, oplecione lizenami cokoly, fantazyjne łuki (wklęsło-wypukły tympanon i dzwonowate łuki okien w Szopienicach), mogą być reprezentatywne dla schyłku secesji i nurtu poszukiwań nowej dekoracji związanej z narodową tradycją, a wyrażającej się w „ludowości”. Secesja była krótką fazą rozwoju architektury między

1895 i 1907 r. Przeciwwstawiała się naśladownictwu historycznego stylu, jednocześnie kładąc nacisk na dekorację i wprowadzając w szerokim zakresie nowe materiały: stal, szkło i żelbet.

W wypadku wież śląskich, mamy raczej do czynienia z zastosowaniem zespołu secesyjnych form ornamentalnych występujących wraz z pojedynczymi formami stylów historycznych. Wieże Świętochłowic i Chrzanowa można zaliczyć do odłamu secesji o monumentalnej, „germańskiej” formie.

Wieża kominowo-wodna Szpitala im. Mieleckiego w Chorzowie (ul. Strzelców Bytomskich 11), jest najwcześniejszym i najbogatszym przykładem secesji wśród omawianych obiektów (il. 6). Połączona z budynkiem kotłowni, należy do zespołu szpitalnego zbudowanego w latach 1903—1906 w stylu manieryzmu niderlandzkiego połączonego z elementami secesji. Ta strzelista wieża o wysokości 43 m i wewnętrznej średnicy 7,6 m, została wykonana z tynkowanej cegły i ozdobiona kostkami z „łamanego” piaskowca, które „wzmacniają” narożniki wieży i nadproża okien. Południową ścianę zegarową budynku wieńczy szczyt z półkolistym tympanem ujętym wolutami o zgeometryzowanym, roślinnym rysunku. Ośmiopółowy, wydłużony, cebulasty dach, niegdyś kryty dachówką, stanowi trzecią część wysokości

6. Chorzów, ul. Strzelców Bytomskich 11. Szpitalna wieża kominowo-wodna

6. Chorzów, 12 Strzelcy Bytomscy Street. Hospital chimney-water tower

wieży. Półokrągłe narożne wykusze, zwieńczenie wieży chorzowskiej upodabniają ją do projektowanej w 1904 r. w monumentalnym stylu schyłku secesji, wieży dworca w Helsinkach¹² Eliela Saarinen.

Z nurtu secesji czerpie także wybudowana w Świętochłowicach w 1905 r. (ul. Armii Czerwonej 62) miejska wieża wodna o nieco ciężkiej, romanizującej formie (kopulasty dach, ciężki pierścień betonowy z guzami), a jednocześnie spiralnym układzie schodów i okien, wprowadzającym w jej kompozycji dynamikę i niepokój (il. 7). Wieża posiada rzadko spotykany kulisty zbiornik systemu „Klönne” o ściętej u góry czaszy, osiągając dużą oryginalność formy przestrzennej. Bliźniaczy pod względem konstrukcji i zastosowanego materiału obiekt, z 1919 r. znajduje się w Mannheim-Freundenheim (Niemcy)¹³.

Zredukowane formy historyczne wież wodnych: klasyczne, czy też świadomie archaizowane – średniowieczne występują niemal do lat drugiej wojny światowej.

Charakterystyczną, zwartą i jednolitą grupę, stanowią niewielkie wieże o podobnej, historyzującej szacie architektonicznej w stylu zwanym stylem „niżu nadbałtyckiego”. Wykorzystywał on uproszczone formy średniowieczne i występował w drugiej połowie XIX i na początku XX w. na terenach północnych Niemiec. Grupę tę wyróżnia kształt „kielicha” wynikający z konstrukcji bu-

7. Świętochłowice, ul. Armii Czerwonej 62. Wodociągowa wieża ciśnieni z 1905 r.

7. Świętochłowice, 62 Armia Czerwona Street, Water tower from 1905

dynku i zbiornika. Typowym elementem jest trzon na rzucie koła, zwężający się ku górze, wykonany z nietynkowanej cegły, z otworami okiennymi nakrytymi półkolistą łukami odcinkowym. Trzon jest zwieńczony gzymsem uskokowym lub arkadowym. Dachy stożkowe, kryte papą, bardzo spłaszczone, mają małą latarnię na szczycie. Tambur wieży mieszczący zbiornik typu „Intze” lub „Barkhausen” jest wysunięty poza lico trzonu. Do tego typu obiektów możemy zaliczyć: wieżę kopalni „Wujek” w Katowicach-Brynowie (ul. Gallusa 11) z 1902 r. (il. 8), wieże kolejowe w Rudzie Śląskiej-Kochłowicach (ul. Dworcowa), Chebziu, Szopienicach, Gliwicach. Liczne wieże tego typu występują na terenie całego Śląska np.: w Żmigrodzie, Miliczu, Wołowie, Malczycach, Brzegu Dolnym (województwo wrocławskie)¹⁴. Są to obiekty reprezentujące średniej klasy budownictwo z przełomu wieków, typowe, lecz coraz rzadziej reprezentowane. Architektura wieży w Zabrze, przez zastosowanie konstrukcji szkieletowej i filarów-przypór, nawiązuje do struktury gotyckiej (il. 9). Obiekt wzniesiono w latach 1909–1911 (ul. Zamoyskiego 1a). Szkielet zaprojektowany na planie oktagonu, wypełnia trzykondygnacyjny cokół mieszkalny (pierwotnie dwukondygnacyjny, zwieńczony w każdym prześle płaskim, trójkąt-

¹² K.J. Sembach, *Jugendstil. Die Utopie der Versöhnung*, Köln, Bonn 1990, s. 189.

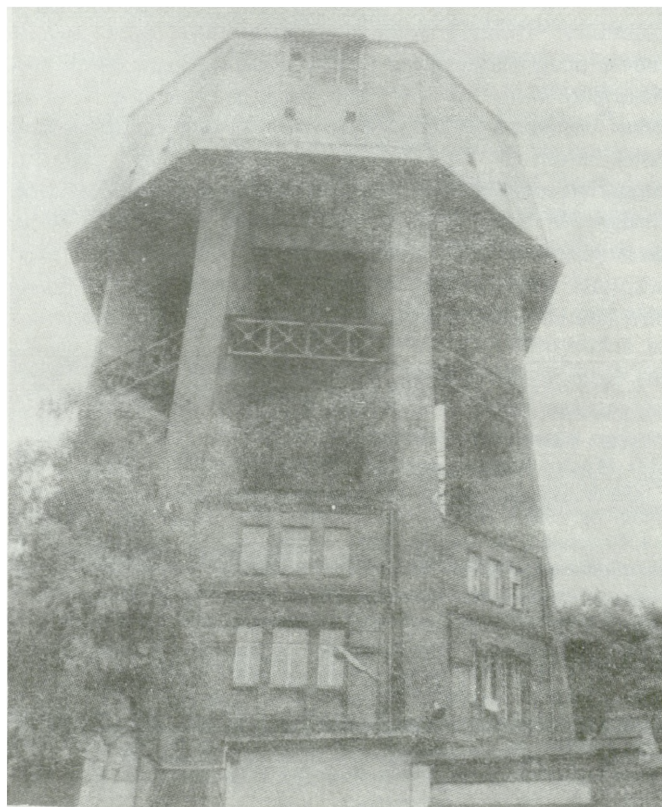
¹³ G. Merkl, A. Baur, op. cit., s. 294.

¹⁴ J. Dobesz, *Obiekty techniki wodociągowej (woj. wrocławskie)*, Wrocław 1982, raport IHASiT Politechniki Wrocławskiej, s. 26.

8. Katowice-Brynów, ul. Gallusa 11. Przemysłowa wieża wodna z 1902 r.
8. Katowice-Brynów, 11 Gallus Street. Industrial water tower from 1902

9. Zabrze, ul. Zamoyskiego 1a. Wodociągowa wieża ciśnieni z 1911 r.
9. Zabrze, 1a Zamoyski Street. Water tower from 1911

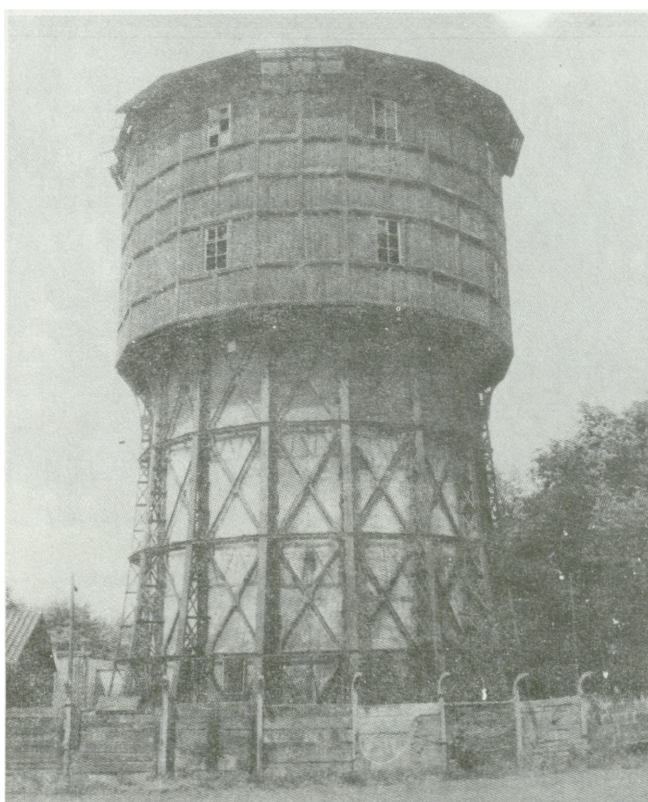

nym szczytem)¹⁵. Szkielet dźwiga bęben zbiornika i podwieszony pod nim kondygnacji technicznej. Wiotkie filary są spięte stalowymi, stężającymi konstrukcję kratownicami. Biegący środkiem wieży trzon zawiera klatkę schodową i przewody wodne. Szkielet wypełniony jest surową cegłą. Tadcyczna i skromna jest dekoracja ograniczająca się do: gzymsów międzyokiennych, obramień okien, wnęk okiennych. Potężny dach mansardowy z wieloboczną latarnią, kryjący dwukomorowy cylindryczny zbiornik o pojemności 2000 m³, sprawia wrażenie ciężkiego i niezgrabnego. Wieża ta, przy średnicy 22,3 m i wysokości 42,8 m należy do największych na Górnym Śląsku. Szkieletowa konstrukcja budynku przypomina wrocławską wieżę ciśnieni Klimma z 1904 r. przy ulicy Wiśniowej. Omawiając obiekt z przełomu XIX i XX w. zdominowanego przez architekturę o historyzującym detalu, nie można pominąć wież o czysto utylitarnej formie pozbawionej ornamentu. Takim budynkiem wymykającym się z tradycyjnej klasyfikacji stylowej jest jedna z najstarszych, bo pochodząca z 1899 r. wieża z Osiedla Lecha w Rudzie Śląskiej (ul. Lecha 6). Konstrukcję nośną budynku stanowią widoczne na zewnątrz trzonu stalowe słupy kratownicowe o wysokości 20 m. Osłonę zbiornika o pojemności 1000 m³ wykonano z drewna (il. 10). Ta wieża komunalna o surowej, przemysłowej formie, wynikającej z jej funkcji i nietrwalej, rozbielanej konstrukcji należy do rzadkości. Przypomina raczej zbior-

¹⁵ P. Geisenheimer, *Die Wasserversorgung des Oberschlesischen Industriebezirks*, Kattowitz 1913, znajduje się tu fotografia wieży sprzed 1913 r., ukazująca jej pierwotną formę.

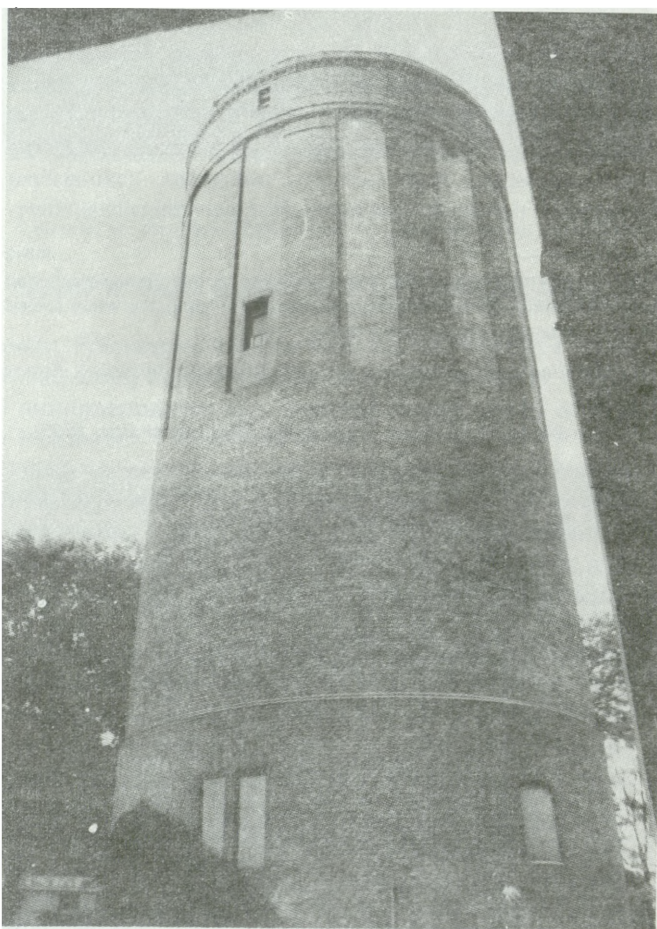
10. Ruda Śląska – Osiedle Lecha, ul. Lecha. Wodociągowa wieża ciśnieni z 1899 r.

10. Ruda Śląska – Lech Estate, Lech Street, Water tower from 1899

niki przemysłowe np.: huty „Kościuszko”, huty „Zabrze”. Wieżę Osiedla Lecha wzniesiono pierwotnie przy szosie Bytom-Siemianowice. Po podziale Śląska w 1922 r., wieża należąca do niemieckiego miasta Bytomia, wraz z fragmentem wodociągu znalazła się na terenie Polski. W marcu 1936 r., po uruchomieniu wieży wodnej w Bytomiu, Wydział Powiatowy w Katowicach dokonał zakupu: wieży, wodociągu i terenu, „aby w interesie wojskowym usunąć obcego właściciela z tych terenów”¹⁶. Wieżę zdemontowano i przeniesiono do Nowej Wsi (Ruda Śląska) w pobliże szybu „Lech”.

Obiektem będącym przykładem modernistycznego stosunku do historycznej spuścizny, jest zbudowana około 1910 r. komunalna wieża wodna w Rudzie Śląskiej – Nowy Bytom (ul. Chorzowska). Zastosowane tu zredukowane formy klasyczne nasuwają skojarzenia z realizacjami Maxa Berga i Hansa Pölziga we Wrocławiu (il. 11). Ceglana konstrukcja budynku o kształcie walca składa się z dwunastu filarów osłoniętych płaszczem zewnętrznego muru. Filary spięte półkolistymi łękami są

11. Ruda Śląska – Nowy Bytom, ul. Chorzowska 2. Wodociągowa wieża ciśnieni

11. Ruda Śląska – Nowy Bytom, 2 Chorzowska Street. Water tower

podporą dla stalowego zbiornika. Oświetlenie wnętrza zapewniają nieliczne okna prostokątne i półokrągłe, palladiańskie okna termalne. Kondygnacja wieży mieszczą-

¹⁶ Zespół Wydz. Pow. Kat. (1868) 1922 — 1939, Nr inw. 74, sygn. 926, Wojew. Arch. Państw. w Katowicach.

ca zbiornik, została zaakcentowana odrębną strukturą lica muru. Wewnętrznym filarom odpowiadają tu ceglane pilastry zwieńczone prostokątnymi „kapitelami”. Przestrzenie między nimi wypełnione są jasnym tynkiem. Na pilastrach oparty jest nieznacznie wysunięty przed lico wieży gzyms w formie architrawu i fryzu z ornamentem ząbkowym. Po pierwszej wojnie światowej prowadzone są poszukiwania nowej formy architektonicznej, idące w dwóch zasadniczych kierunkach, zarysowanych już na przełomie wieków. Z jednej strony twórcy starają się korzystać z doświadczeń minionych epok, zwracając uwagę na kompozycję, treści symboliczne i tradycje rodzime — nurt ten obejmuje również doświadczenia fakturalne ekspresjonizmu. Drugi kierunek reprezentowany przez funkcjonalistów akcentuje funkcje utylitarne, abstrakcyjną stronę kompozycji przestrzennej i faktury materiałów¹⁷.

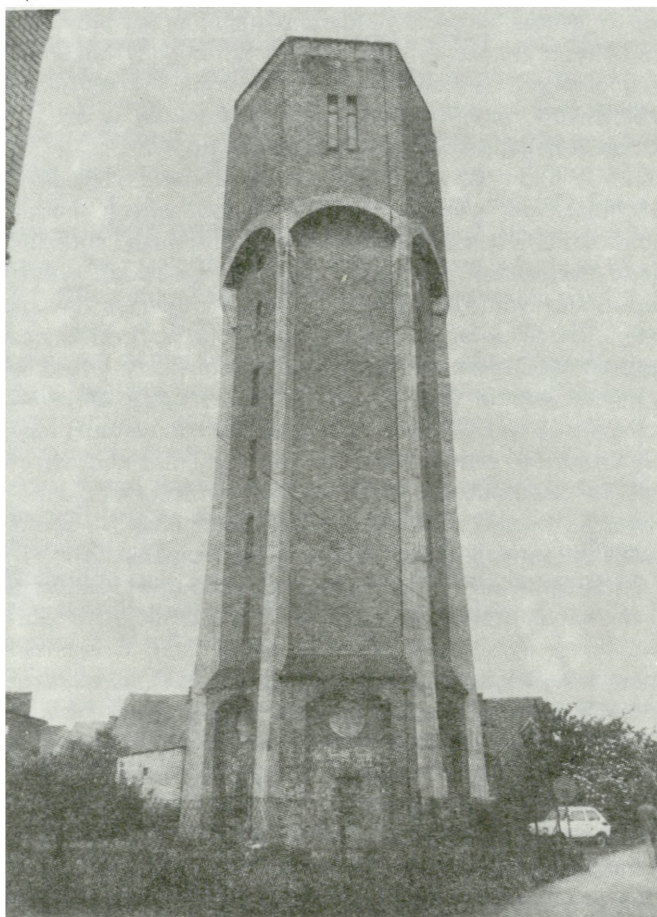
Ekspresjonizm był artystyczną rewolucją, która wstrząsnęła Europą na początku XX w. i trwała prawie do połowy lat dwudziestych. Głównymi cechami tej architektury było: usztywnienie linii, mocne kolory, zniekształcenie form naturalnych aż do czystej abstrakcji. W tym duchu, w 1909 r. Fritz Schuhmacher — architekt miejski Hamburga zaproponował ożywienie tradycyjnego w północnych Niemczech budownictwa ceglano-¹⁸. Zaczęły powstawać na terenie Niemiec obiekty łączące cechy tradycyjnego budownictwa z formami dynamicznymi, ekspresyjnymi, a często purystycznie uproszczonymi. Do tego nurtu możemy zaliczyć zbudowane około 1930 r.¹⁹ wieże górnośląskie w Toszku i Ostropie.

Wieże te, o ponad trzydziestometrowej wysokości, wzniesiono na rzucie wielokąta, w szkieletowej konstrukcji żelbetowej. Ażurowa konstrukcja została wypełniona surową cegłą. Wysunięte przed lico ściany słupy żelbetowe mają charakter przypór. Wieże przykryte są płaskim dachem. Górna część wieży w Ostropie, kryjąca żelbetowy zbiornik została wyodrębniona przez wysunięcie poza płaszczyznę ściany odcinkowych belek spinających słupy (il. 12), natomiast w wieży w Toszku, przez delikatne jej przewężenie i „urwanie” słupów pod zbiornikiem (il. 13). Obie wieże są przykładem świadomego archaizowania formy (słupy w kształcie przypór, tradycyjne zastosowanie cegły, belki w formie łuków odcinkowych). Są to odosobnione, więc nawet z tego względu wartościowe przykłady „*historyzmu bez ściśle zdefiniowanych form historycznych*”. Zbudowane w są-

¹⁷ E. Niemczyk, *Nowa forma w architekturze Wrocławia pierwszego trzydziestolecia XX w.*, w: *Z dziejów sztuki śląskiej*, pod red. Z. Świechowskiego, Warszawa 1978, s. 438, 465.

¹⁸ G. Merkl, A. Baur, op. cit., s. 101.

¹⁹ Zespół Rejencja Opolska 1815 — 1945, sygn. I/4717, Wasserversorgung Tost (1817—1929), karta 331-351, 328, (Archiwum Państwowe we Wrocławiu). W sierpniu 1928 r. do Rejencji Opolskiej zostaje przesłany projekt i kosztorys budowy wieży wodnej i odgałęzienia wodociągu w Toszku, wykonany przez firmę „Siemens-Bauunion GmbH. Kommanditgesellschaft” w Berlinie. Miała to być wieża murowana, ze stalowym zbiornikiem o pojemności 240 m³. Z pisma z 18 lutego 1929 r. wynika, że ten projekt wieży wodnej jako wieży widokowej nie został zatwierdzony ze względów sanitarnych (możliwość zanieczyszczenia wody przez zwiedzających przy przechodzeniu przez otwór w zbiorniku). Jednocześnie zostaje przedstawiony nowy projekt, w którym platforma widokowa mogłaby być umieszczona pod dnem zbiornika i gdzie może się znaleźć bufet dla zwiedzających.

12. Ostropa, ul. Architektów. Wodociągowa wieża ciśnieni z lat trzydziestych XX w.

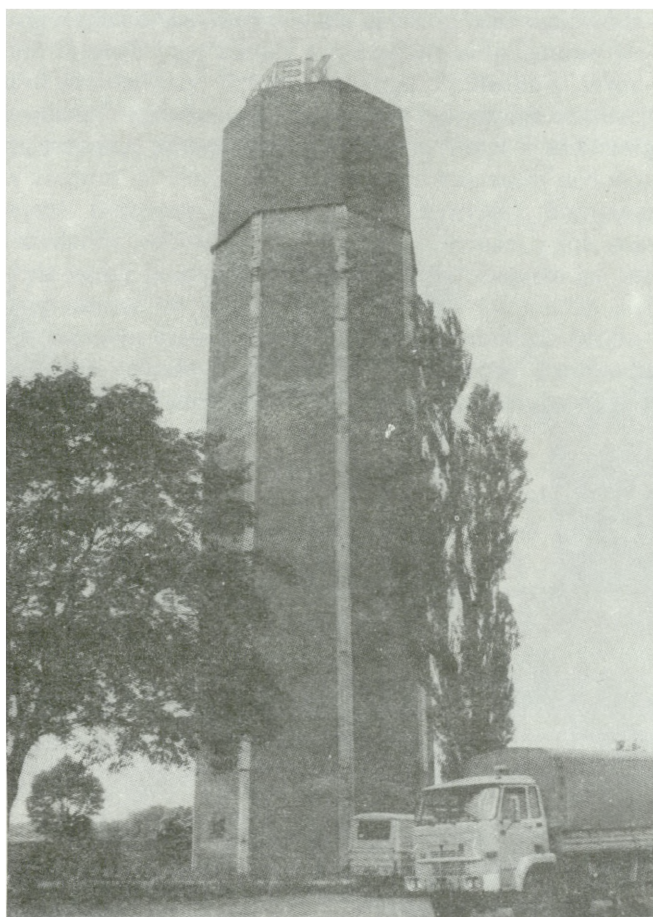
12. Ostropa, Architekci Street. Water tower from the 1930s

siedztwie domów jednorodzinnych, są mocno zaznaczone w krajobrazie. Efekt dzieła monumentalnego został osiągnięty prostymi środkami tj.: lapidarnością konstrukcji i zwięzłością geometrii układu. Wraz z wieżą w Kątach Wrocławskich z 1930 r., w Bierutowie z 1931 r.²⁰ i wieżą Dworca Głównego w Katowicach należą do nielicznych tego typu na Śląsku. Wieże w Ostropie i Toszku były jednymi z pierwszych na Śląsku, w których zastosowano żelbetowe zbiorniki. Zostały one jednakże ukryte w sposób tradycyjny pod płaszczem ceglanego muru.

Od lat trzydziestych XX w. pojawiają się żelbetowe wieże, których formy determinują: koncentrycznie rozmieszczone podpory, poziome belki i cylindryczny tambur mieszczący zbiornik. Zbiornik nie musi być już podpierany przez budynek ponieważ sam może stać się budowlą — monolitem. Tego typu wieże zostały zbudowane w Bytomiu (1935 r.) i Stolarzowicach (około 1935 r.).

Najwyższym punktem w panoramie Bytomia jest jego wieża wodna (il. 14). Wyjątkowo interesująca jest jej konstrukcja. Żelbetowy szkielet założony na rzucie dziewięcioboku o średnicy około 15 m jest związany nad poziomem ziemi potężnymi belkami, sprowadzającymi ciężar konstrukcji na trzy punkty oparcia. Ze względu na położenie wieży na terenie szkód górniczych, szkielet

²⁰ J. Dobesz, op. cit., s. 102.

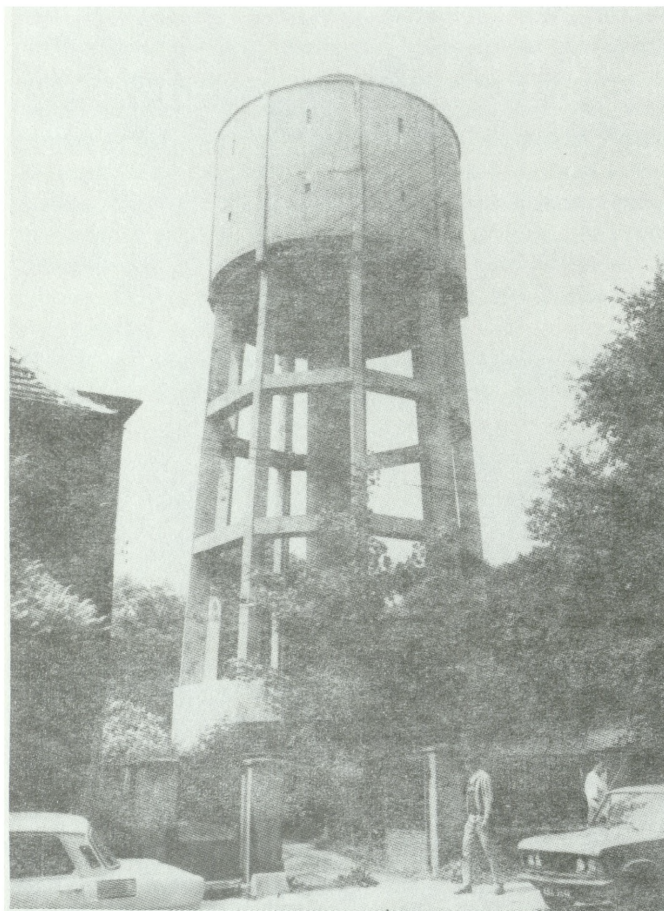

13. Toszek, ul. Gliwicka. Wodociągowa wieża ciśnieni z lat trzydziestych XX w.

13. Toszek, Gliwicka Street. Water tower from the 1930s

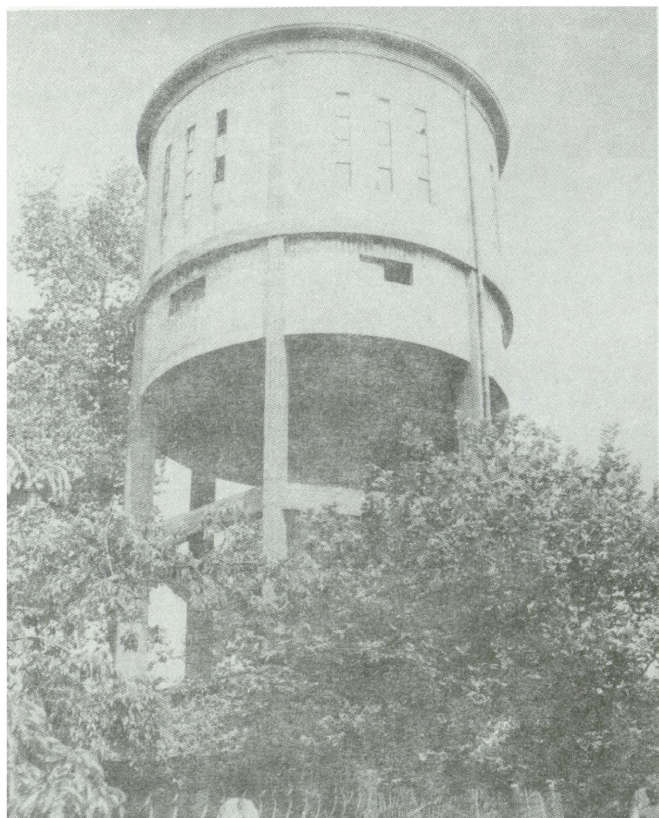
budowli połączony jest przegubowo z fundamentem. Dotychczas stosowano na Górnym Śląsku jedynie sztywne połączenie trzonu lub filarów wież z potężnymi płytami, czy pierścieniami fundamentowymi. Jediną dekoracją tej prostej, utylitarnej formy, są lizeny opasujące tambur wieży na przedłużeniu słupów, podkreślające wertykalizm konstrukcji²¹. Wieża wodociągowa w Stolarzowicach (ul. Rutkowskiego) jest zminiaturyzowaną kopią bytomskiej (il. 15). Ażurowy, żelbetowy szkielet konstrukcyjny zabudowano tu na wysokości parteru, tworząc cokół wieży. Obie wieże możemy zaliczyć do nurtu funkcjonalizmu ze względu na skromny detal, pokazanie struktury materiału, przejrzystość i prostotę konstrukcji, dominację funkcji nad formą. Wieże wodne na Górnym Śląsku należy omawiać w kontekście architektury przemysłowej całych Niemiec i Śląska. Stanowią one dorobek architektów i inżynierów od końca XIX w.

²¹ Zespół Rejencja Opolska 1815—1945, sygn. I/4683, Wodociągi w powiecie bytomskim, karta 333, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, znajduje się tu projekt wieży wodnej dla Bytomia o pojemności zbiornika 1000 m³ i wysokości 38 m, przedstawiony przez burmistrza Bytomia do zatwierdzenia, wykonany w październiku 1931 r. przez firmę „Beton- und Monierbau A.G. Hindenburg”. Realizacja z 1936 r. znacznie upraszcza formę odbiegając od przedstawionego projektu, jednakże zasadnicze elementy konstrukcji budowli tj.: przegubowe połączenie szkieletu wieży ze stopami fundamentowymi, kształt szkieletu trzonu mogą świadczyć o tym, że autorem ostatecznej wersji była również firma z Zabrze.

14. Bytom, ul. Oświęcimska 29. Wodociągowa wieża ciśnieni z 1935 r.

14. Bytom, 29 Oświęcimska Street. Water tower from 1935

15. Stolarzowice, ul. Rutkowskiego. Wodociągowa wieża ciśnieni z lat trzydziestych XX w.

15. Stolarzowice, Rutkowski Street. Water tower from the 1930s

do lat drugiej wojny światowej bynajmniej nie prowincjonalny, o znaczeniu regionalnym, ale będący odbiciem najnowszych europejskich technologii (konstrukcja zbiorników, techniki budowlane) kierunków w sztuce, dziełem najlepszego rzemiosła budowlanego.

Architektura wież wodnych była wypadkową względów: technicznych, ekonomicznych i symbolicznych. Forma ich zależała od: zastosowanego typu zbiornika i sposobu jego podparcia, materiału z jakiego wzniesiono wieżę, symbolicznych treści kryjących się za istniejącą funkcją (np. kształt wieży obronnej). Dekoracja, podążająca przede wszystkim za modą, ukazywała gusty twórców i mieszczańskie ambicje. Style historyzujące ukrywały charakterystyczne treści np.: nawiązanie do historii miasta, tradycji — style średniowieczne, styl „nizu nadbałtyckiego” czy pruski klasycyzm, woda jako środek do zapewnienia bezpieczeństwa ludzkiej egzystencji — forma wież obronnych w stylu gotyckim czy romańskim.

W odróżnieniu od zabytkowych obiektów świeckich i sakralnych, zabytkom techniki przez lata nie poświęcano wiele uwagi. Jeśli nie mogły sprostać wciąż rosnącym wymaganiom racjonalnej gospodarki, były burzone, by na ich miejscu wzniesić nowoczesne obiekty przemysłowe. O ochronie lub likwidacji decydowały względy finansowe, rzadziej ich znaczenie dla kultury. Usytuowanie ich na terenie zakładu przemysłowego uniemożliwiała ich ochronę ze względu na tok produkcji i bezpieczeństwo²².

Nie przetrwało do dziś wiele wież śląskich wycofanych z eksploatacji w okresie międzywojennym i w latach sześćdziesiątych XX w., po zmianie sposobu zaopatrzenia Śląska w wodę. Rozebrano między innymi wieże komunalne w: Łagiewnikach (z 1885 r.), Chropaczowie (z 1902 r.), Chebziu (z 1895 r.). Przedstawione wieże — zarówno przemysłowe jak i komunalne, w większości nie są użytkowane. Jako bezużyteczne, są często zaniedbane i dewastowane. Te, które funkcjonują do dziś, wymagają natychmiastowych remontów i modernizacji. Jediną możliwością zachowania zabytków techniki jest aktywna ochrona, przez włączenie ich w obieg współczesnego życia, znalezienie dla nich takiej nowej funkcji, która zapewni środki i motywacje do ich ochrony. Jest to możliwe w wypadku obiektów nietypowych pod względem formy jak i położenia (poza zakładami przemysłowymi). Takimi budowlami są wieże wodociągowe.

Opisane wieże wodne podlegają Wojewódzkiemu Przedsiębiorstwu Wodociągów i Kanalizacji lub są własnością kopalń. Są usytuowane przeważnie poza zamkniętymi terenami przemysłowymi i kolejowymi, co może ułatwić ich ochronę dzięki adaptacji do nowych potrzeb. Istnieje wiele ciekawych adaptacji wież wodociągowych, których trwała konstrukcja w zależności od wielkości i kształtu bryły może być użytkowana jako: wieża mieszkalna, hotel, obiekt usługowy (handel, gastronomia, rzemiosło), ośrodek naukowy i kulturalny, część zespołu rekreacyjnego.

Ciekawym przykładem jest adaptacja wieży ciśnieni na

²² R. Slotta, *Zur Situation der Pflege Technischer Denkmäler und der Industriearchäologie in der Bundesrepublik Deutschland*, w: „Deutsche Kunst und Denkmalpflege”, München, Berlin 1984, Heft 2, s. 127.

Wzgórzu Hetmańskim w Szczecinie na zespół sakralny²³. Do bryły wieży wzniesionej w 1865 r. w stylu arkadowym (*Rundbogenstil*) dobudowano cztery skrzydła: dwie kaplice, kruchtę i zakrystię, harmonizując je fakturowo i kolorystycznie z istniejącym budynkiem. W Braunschweig-Giersberg (Niemcy) znajduje się zbudowana w 1901 r. w stylu neogotyckim wieża ciśnień, która stanowi część składową centrum kultury²⁴. Na kawiarnię ogrodową przekształcono w 1953 r. wieżę wodną w Rastatt (Niemcy) z 1901 r.²⁵ Duże uznanie zyskała adaptacja wieży w Berlinie-Steglitz (Niemcy). Od 1979 r. mieści się w niej uniwersytecka służba pogodowa Wolnego Uniwersytetu w Berlinie, zajmująca się diagnozą synoptyczną i klimatologią. Na szczycie wieży zamiast latarni umieszczono radar²⁶. Adaptacja wież wodnych do celów mieszkalnych wiąże się często ze zmianą wystroju elewacji przez dodanie lub powiększenie otworów okiennych oraz dobudowę klatki schodowej, windy. W zbudowanej w 1929 r. wieży ciśnień w Konstanz (Niemcy) o wysokości 40 m znajduje się zbiornik o pojemności 300 m³ oraz schronisko młodzieżowe. Z wieży roztacza się wspaniały widok na Alpy i Ren. Na szczycie budynku znajduje się reflektor o dwumetrowej średnicy lustra — sygnalizacja lotnicza²⁷. Zgodnie z zaleceniem konserwatora miejskiego w Duisburgu, wieżę kolejową w Hohenbudberg z 1916 r. przekształcono na dom mieszkalny z pracownią architekta, galerią i restauracją²⁸. Jako domy mieszkalne słyną wieże w Bramsche koło Osnabrück i w Plön (Niemcy)²⁹.

²³ *Zabytki techniki wodociągowej Polski* - materiały konferencji naukowej, Wrocław 1989, s. 229.

²⁴ G. Merkl, op. cit., s. 216.

²⁵ Tamże, s. 221.

²⁶ Tamże, s. 184.

²⁷ Tamże, s. 298.

Wytyczne konserwatorskie dla ochrony wież województwa katowickiego zostały opracowane w Instytucie Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej³⁰. Przedstawiono szkieletowe propozycje adaptacji do nowych funkcji wież w: Zabrze (hotel z kawiarnią w zbiorniku), Gliwicach (restauracja z tarasem widokowym), Giszowcu (mieszkanie z pracownią), Brynowie (kawiarnia osiedlowa). Ukazano możliwości, jakie daje bryła wieży wodnej zarówno o dużej kubaturze jak też najmniejszej. W większości obiektów konieczna jest przebudowa systemu wewnętrznej komunikacji (budowa klatki schodowej, dźwigów osobowych). Z powodu małej średnicy rzutu i dużej wysokości większości obiektów, dużym utrudnieniem dla projektanta są obowiązujące przepisy budowlane dotyczące ewakuacji i ochrony przeciwpożarowej. Przystosowanie wież wodnych do współczesnych wymagań powinno się odbyć przy zachowaniu ich podstawowych walorów: bryły, jej detalu i tworzywa. Środki konieczne do zainwestowania w adaptację wież wodnych mogą okazać się duże, jednakże obiekty te wznoszone niegdyś z myślą o prestiżu ich właścicieli, mogą stać się doskonałą reklamą dla przyszłych użytkowników.

arch. Agnieszka Gryglewska
Instytut Historii Architektury,
Sztuki i Techniki
Politechnika Wroclawska

²⁸ Tamże, s. 292.

²⁹ Tamże, s. 305, 281.

³⁰ A. Gryglewska, *Zabytki techniki wodociągowej w województwie katowickim. Historia i propozycje ochrony*, cz. II, *Wieże wodne*, raport IHASiT Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1990.

THE ARCHITECTURE OF WATERTOWERS IN THE KATOWICE VOIVODSHIP

The tower occupies an important place in the history of architecture. The impact of its form in space thanks to its vertical nature and height was always significant and its attraction influenced human emotions. In the second half of the nineteenth century there appeared water towers on the plains of Northern Europe as a central object of each waterworks net. The watertowers in the Katowice voivodship constitute a varied and extensive complex of technological monuments. They date from the 1894–1935 period and provide a review of the trends in art from that time. The dominating forms tend to historicise, while the accompanying excellent examples of modernism and Sezession contain all the features of Silesian architecture. The innovative construction of the buildings and containers, the careful approach to architectonic detail and the high standard of the construction deserve closer attention.

The towers in Gliwice were built in the style of brick Gothic, extremely popular in German monumental architecture during the second half of the nineteenth century. The tower on Poniatowski Street in Gliwice, together with a reservoir of a similar, Gothic architectonic detail constitutes a unique complex of objects connected with the municipal waterworks. A series of towers embellished with detail taken from medieval fortifications was planned by Georg and Emil Zillman from Berlin-Charlottenburg for the Georg von Gisches Erben company. They were erected in the years 1907–1913 in the Giszowiec, Borki (Korczak Street) and Szopienice (I Complex of the Non-ferrous Metal Works Szopienice) districts. The towers are among the oldest in Silesia, with a reinforced concrete construction. The towers in Świętochłowice and Chorzów can be included among the off-shoot of the Sezession style, with a monumental, „Teutonic” form. The reduced

historical forms of the watertowers – classical or medieval occur almost up to the second world war. A characteristic, uniform group is composed of small towers with a historicised architectonic form known as the „Baltic lowlands style“ and in the shape of a chalice. They include the towers in Katowice-Brynów, and the railway towers in Kochłowice, Chebzie, Szopienice and Gliwice.

The tower in Zabrze, one of the largest in Upper Silesia, refers to the Gothic structure.

An example of a modernistic approach to the historical legacy is the watertower in Ruda Śląska-Nowy Bytom, whose reduced classicistic forms bring to mind the realizations of M. Berg and H. Polzig.

The expressionist current, which combines dynamic form with the features of traditional German architecture, includes to-

wers in Toszek and Ostrop.

An example of functionalism in architecture are the towers in Bytom and Stolarzowice. The construction solution applied in the tower in Bytom – a joint connection of the framework of the tower with the foundation – is exceptionally interesting. In contrast to historical sacral and lay objects, technological monuments have not attracted much attention in the past. Silesian towers in Chebzie, Łagiewniki and Chropaczów have not survived – they were eliminated from exploitation in the inter-war period and the 1960s, following changes in the water supply to the region.

The only method of preserving extant examples is their active protection by making them a part of contemporary life, and discovering a new function which will guarantee means and motives for their maintenance.